

Familiesolidariteit in Nederland in een vergelijkend perspectief

Master Thesis

**Academische master Arbeid, Zorg en Participatie
Universiteit Utrecht**

Masterproject A: Praktijkstage en Master Thesis

Faculteit Algemene Sociale Wetenschappen

Periode: 8 februari 2016 – 1 juli 2016

Student: Iris Brummelman
Studentnummer: 5624940
Begeleidend docent: Dr. F. Fleischmann
Tweede lezer: Dr. R. Oomkens
Datum: 1 juli 2016
Wordcount: 8350

Voorwoord

Voor u ligt de Master Thesis ‘Familiesolidariteit in Nederland in een vergelijkend perspectief’. Deze Master Thesis is geschreven in het kader van mijn afstuderen aan de master Arbeid, Zorg en Participatie aan de Universiteit Utrecht. Van februari 2016 tot eind juni 2016 ben ik bezig geweest met het onderzoek en het schrijven van de scriptie.

Bij dezen wil ik graag van de gelegenheid gebruik maken om een aantal personen te bedanken die mij hebben geholpen bij het tot stand brengen van dit rapport.

Mijn begeleidend docent van de Universiteit Utrecht, mevrouw F. Fleischmann, wil ik graag bedanken voor de fijne begeleiding en verrijkende adviezen tijdens het schrijven van mijn Master Thesis. Mevrouw F. Fleischmann was steeds bereid mijn vragen snel en uitgebreid te beantwoorden waardoor ik verder kon met mijn onderzoek. Daarnaast wil ik graag mevrouw R. Oomkens van de Universiteit Utrecht bedanken voor haar waardevolle feedback en opmerkingen. Ook wil ik mevrouw R. Oomkens bedanken omdat zij mij ondersteuning heeft geboden bij het vinden van een interessante praktijkstage.

Dit onderzoek heb ik uitgevoerd met behulp van data van een grootschalig onderzoek naar familiebanden in Nederland van het Netherlands Kinship Panel Studie (NKPS) uit 2002. Ik vond het prettig om met deze data te werken en bedank de onderzoekers van het NKPS-team voor het beschikbaar stellen van deze data.

Ik wens u veel leesplezier toe.

Iris Brummelman

Harfsen, 30 juni 2016

Samenvatting

In het zuiden en het oosten van Nederland kunnen ouders meer steun verwachten van hun kinderen dan in het westen en noorden. Eerder wetenschappelijk onderzoek was niet in staat om deze verschillen volledig te verklaren. Met behulp van data van een grootschalig onderzoek naar familiebanden in Nederland van de Netherlands Kinship Panel Study uit 2002 is onderzocht of de geografische afstand tussen ouder en kind en de mate van religiositeit de verschillen in gegeven steun tussen de regio's kunnen verklaren. De resultaten van de multiple regressie analyse tonen dat de geografische afstand een negatief verband houdt met solidair gedrag en de sterkte van familienormen. De mate van religiositeit laat een positief verband zien met de sterkte van familienormen. Opvallend is dat de mate van religiositeit geen invloed heeft op de hoeveelheid steun die een kind aan zijn ouder geeft. Wanneer er gecontroleerd wordt op de geografische afstand en de mate van religiositeit blijkt dat er in het zuiden en het oosten ook dan meer solidair gedrag vertoond wordt dan in het noorden en westen van Nederland.

Introductie

Er wordt door de Nederlandse overheid, meer dan vroeger, een appèl gedaan op haar burgers om meer naar elkaar om te kijken en voor elkaar te zorgen en minder gebruik te maken van voorzieningen van de overheid (De Boer & De Klerk, 2013). Er is sprake van toenemende financiële en personele schaarste in de zorg. Ten gevolge van de vergrijzing zijn er meer ouderen die zorg nodig hebben en tegelijkertijd zijn er door de ontgroening in de toekomst minder jongeren die beschikbaar zijn voor een baan in de zorg (Kruijswijk et al., 2013). Dit heeft er toe geleid dat er vanuit de overheid meer nadruk op de informele zorg is komen te liggen (Steyart & Kwekkeboom, 2010). De veronderstelling vanuit de overheid is dat dit leidt tot minder zorgkosten en dat tegelijkertijd de verbondenheid tussen mensen wordt vergroot (Hoogervorst & Ross-van Dorp, 2004).

Het Nederlandse zorgstelsel is met ingang van 1 januari 2015, met de herziening van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo), gewijzigd. Sindsdien zijn verantwoordelijkheden van de landelijke overheid overgedragen naar de lokale gemeentelijke overheden. Gemeenten zijn verantwoordelijk geworden voor een groot deel van de zorg voor ouderen, chronisch zieken en de jeugd (De Vries & Kossen, 2014). Dit betekent concreet dat gemeenten voor een groot deel de inzet van de informele zorg dienen te realiseren.

Toch is het overheidsideaal in de huidige maatschappelijke context gecompliceerder dan dat op het eerste gezicht misschien lijkt. Uit resultaten van voorgaande wetenschappelijke studies blijkt het verlenen van informele zorg voornamelijk een familiale aangelegenheid te zijn. Ouderen kunnen de meeste hulp en zorg van hun kinderen verwachten (Timmermans & Pommer, 2008; Van Tilburg & Van der Pas, 2008). Het veranderde Nederlandse zorgstelsel heeft daarom grote gevolgen voor de microsociale context binnen familierelaties. Uitgangspunt van het ouderenbeleid is namelijk dat ouderen zo lang mogelijk zelfstandig thuis blijven wonen waardoor kinderen en andere mantelzorgers een grotere rol gaan spelen bij de zorgverlening. De mate waarin mensen bereid zijn om voor familieleden te zorgen, wordt in de wetenschappelijke literatuur aangeduid met de term ‘familiesolidariteit’ (Silverstein & Bengtson, 1997). Dit betekent dat het belang van familiesolidariteit binnen Nederland in de huidige maatschappelijke context is toegenomen.

Opvallend is dat in sommige regio’s het professionele zorggebruik verhoudingsgewijs erg hoog is en in andere juist laag (Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, 2002). Al een hele tijd geleden toonde wetenschappelijk onderzoek aan dat er in Nederland aanmerkelijke regionale verschillen bestaan in het ontvangen van informele zorg: ouderen woonachtig in het oosten en zuiden krijgen bijna tweemaal zo vaak deze hulp vergeleken met ouderen in het westen van ons land (Tjadens & Woldringh, 1989). Ook recent gaf de Algemene Rekenkamer (2015) in haar onderzoek aan dat regio’s verschillen in de mate waarin mensen thuis dan wel in een verpleeg- of verzorgingshuis zorg ontvangen. De Algemene Rekenkamer (2015) deed onderzoek naar mogelijke verklaringen voor de regionale verschillen in zorggebruik van ouderen. De variabelen in hun onderzoek hebben de feitelijke verschillen in het regionaal zorggebruik deels kunnen verklaren, waaronder leeftijd, geslacht, leefstijl en stedelijkheid. Over potentieel belangrijke factoren, zoals mantelzorg, bleken onvoldoende gegevens beschikbaar om kwantitatieve analyses uit te voeren. De Algemene Rekenkamer (2015) beveelt in haar onderzoek de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) aan om op zoek te gaan naar aanvullende verklaringen voor de regionale verschillen in het zorggebruik.

Wetenschappelijk onderzoek naar regionale verschillen in familiesolidariteit in Nederland is, voor zover bekend, schaars. Er zijn wel diverse studies die bevestigen dat geografische afstand een zeer belangrijke rol speelt bij het krijgen en geven van hulp aan familieleden (Knijn & Liefbroer, 2004; Timmermans & Pommer, 2008; Verzijden & Fransen, 2004). Ook religie blijkt

een belangrijke voorspeller te zijn voor de mate van contact tussen ouder en kind (Kalmijn & Dykstra, 2004). Deze studies onderzoeken niet in hoeverre er mogelijk sprake is van regionale verschillen in geografische afstand en religie en de invloed daarvan op familiesolidariteit.

De nieuwe maatschappelijke context waarin een grotere nadruk ligt op de informele zorg op lokaal niveau, maakt het interessant om meer onderzoek te doen naar regionale verschillen. Wanneer er sprake is van regionale verschillen in familiesolidariteit heeft dit gevolgen voor de werking van het beleid. Dit zou betekenen dat de huidige beleidsontwikkeling in een bepaalde regionale context beter aansluit dan in een andere regionale context. Het is daarbij relevant om te kijken welke kenmerken van de context een verklaring bieden voor een hogere mate van familiesolidariteit. Inzicht in de verklarende factoren voor verschillen in familiesolidariteit is nodig om familiesolidariteit binnen Nederland adequaat te kunnen stimuleren. De resultaten van dit onderzoek bieden daarmee inzicht en handvatten voor beleid en uitvoering op lokaal niveau. Het doel van deze studie is om te onderzoeken in hoeverre de familiesolidariteit regionaal verschilt en welke factoren deze verschillen kunnen verklaren.

Theorie en hypotheses

Solidariteit kan op verschillende schaalniveaus gemeten worden (De Hart et al., 2002). Eén van de grondleggers van de klassieke sociologen aan wie het begrip ‘solidariteit’ is verbonden, is Emile Durkheim (Durkheim, 1984). Durkheim bestudeerde het solidariteitsvraagstuk voornamelijk op systeemniveau door de interne bindingskracht van een sociaal systeem te analyseren (De Hart et al., 2002). Zoals aangegeven in de introductie heeft het veranderde Nederlandse zorgstelsel op systeemniveau grote gevolgen voor de microsociale context binnen familierelaties. De familiesocioloog Burgess benadrukte dat zowel de macrosociologische als de microsociale context van families bestudeerd dient te worden om de complexiteit van familierelaties te kunnen begrijpen (in Bengtson, 2001). De mate en de hoeveelheid steun tussen kinderen en ouders hangt voor een groot gedeelte af van beschikbare alternatieve bronnen. Dit wordt verduidelijkt met de term defamilialisering: de mate waarin de overheid collectief gefinancierde steun aanbiedt (Blome et al., 2009). De collectief gefinancierde steun kan de informele steun in familiale context deels of volledig doen verdringen. Met de huidige hervorming van het Nederlandse zorgstelsel legt de overheid een grotere zorgtaak neer bij informele zorgverleners doordat zij minder publiek gefinancierde zorgverlening aanbiedt. Dit

betekent dat het belang van familiesolidariteit in de huidige maatschappelijke context is toegenomen waardoor het meer aandacht verdient in de wetenschappelijke literatuur.

Familiesolidariteit

Het concept familiesolidariteit vindt zijn oorsprong binnen de sociale psychologie (Komter, 2003). Vanuit de sociale psychologie werd er onderzoek gedaan naar groepsdynamica en de kenmerken van groepscohesie (Komter, 2003). Al langere tijd geleden toonde een studie van Homans (1950) aan dat de sociale cohesie binnen een groep groter wordt naarmate er binnen die groep onder andere meer interactie is en er gedeelde normen zijn. Vanuit de sociologie biedt de functionalistische benadering een verklaring voor solidair gedrag binnen een bepaalde setting van een samenleving. Tijdens het socialisatieproces zouden de sociale normen worden overgedragen doordat mensen leren of bepaald gedrag binnen een bepaalde setting wel of niet geaccepteerd is. Deze sociale normen kunnen verschillen binnen een samenleving (Poldermans, 2008).

Gaat men uit van klassiek-sociologische en sociaal-psychologische inzichten dan kan men verschillende elementen van solidariteit onderscheiden (Roberts et al., 1991). Vanuit de gezinssociologie zijn de inzichten en elementen voortkomend uit de klassiek-sociologische en sociaal-psychologische disciplines door Bengtson en Schrader (1982) samengevoegd. Zij definieerden intergenerationele solidariteit in een model met zes componenten, namelijk: (1) affectieve solidariteit: de gevoelens die familieleden hebben voor elkaar; (2) associatieve solidariteit: de intensiviteit en de frequentie van contact tussen familieleden; (3) consensuele solidariteit: de overeenstemming in waarden en normen; (4) functionele solidariteit: het geven en ontvangen van steun tussen familieleden; (5) normatieve solidariteit: de verwachtingen tussen familieleden en tenslotte (6) structurele solidariteit: geografische afstand tussen familieleden.

Bovenstaande typologie heeft aanleiding gegeven tot veel empirisch onderzoek (Komter et al., 2000). Deze typologie wordt veel gebruikt in onderzoek naar ouder-kindrelaties (Katz & Lowenstein, 2010). Deze zes componenten van familiesolidariteit staan niet los van elkaar en benadrukken de microsociale dynamiek binnen intergenerationele familierelaties. Een eerdere studie van Bengtson et al. (1976) bevestigde dat de drie elementen van solidariteit, namelijk de affectieve solidariteit, de gevoelens die familieleden voor elkaar hebben, de associatieve solidariteit, de intensiviteit en de frequentie van contact tussen familieleden, en de consensuele solidariteit, de overeenstemming in waarden en normen, met elkaar samenhangen. Een hoger

niveau van één variabele zou een predictor zijn van een hoog niveau van de andere twee variabelen. Aansluitend toont onderzoek van Mangen et al. (1988) hoge correlaties tussen de associatieve solidariteit, de intensiteit en de frequentie van contact tussen familieleden, de functionele solidariteit, het geven en ontvangen van steun tussen familieleden en de structurele solidariteit, de geografische afstand tussen familieleden.

De wijze waarop familiesolidariteit tot uiting komt

Aansluitend op het model van Bengtson en Schrader (1982) gaf zowel de klassieke socioloog Simmel als de moderne socioloog Gouldner aan dat solidariteit gebaseerd is op normen, waarden en emoties (in Poldermans, 2008). Het solidaire gedrag tussen familieleden is dus niet alleen gebaseerd op functionele noodzaken maar ook voor een cruciaal deel afhankelijk van heersende familienormen met betrekking tot wederkerigheid en verwachtingen van uitwisseling (Igel & Szydlik, 2011). Ook De Beer (1992) duidt dit aan in zijn definitie van solidariteit door aan te geven dat solidariteit betrekking heeft op een houding, een norm tegenover familieleden, en dat het feitelijke gedrag die norm als het ware tastbaar maakt. Normen en waarden worden ook wel gezien als regels die instructies voor gedrag bevatten (Koopmans, 2006).

Daarnaast laat het model van Bengtson en Schrader (1982) zien dat de functionele solidariteit, het geven en ontvangen van steun tussen familieleden, een belangrijke component is van familiesolidariteit. Solidair gedrag kan op verschillende manieren tussen familieleden tot uiting komen, waarvan tijd en geld de bekendste zijn en tijd de meest voorkomende is (De Beer, 1992). De frequentie van contact tussen ouders en hun kinderen is daarom één van de meest bestudeerde aspecten van de familiale relatie (Kalmijn & Dykstra, 2004). Voor het uitwisselen van steun is regelmatig contact immers een belangrijke voorwaarde (Kalmijn & Dykstra, 2004).

Gesteld kan worden dat het belangrijk is om zowel de heersende familienormen als het feitelijk gegeven solidaire gedrag tussen familieleden te bestuderen om familiesolidariteit te analyseren. In deze studie is ervoor gekozen om de definitie van de Netherlands Kinship Panel Study (NKPS) te hanteren omdat de NKPS zich richt op solidariteit binnen familierelaties én de manier waarop die solidariteit tot uiting komt: *'gevoelens van onderlinge verbondenheid binnen familierelaties en de wijze waarop die in gedrag tot uiting komen'* (Poldermans, 2008, p. 51).

Regionale verschillen in familiesolidariteit

Eerdere wetenschappelijke studies richten zich vaker op verschillen in familiesolidariteit tussen landen in plaats van op verschillen in familiesolidariteit binnen een land. Zo toonde Reher (1998) in zijn studie aan dat er belangrijke verschillen zijn in familierelaties tussen landen in West-Europa. Het heersende idee was dat de familiesolidariteit groter zou zijn in het familialistische zuiden dan in het individualistische noorden. Concreet zou dit betekenen dat de familiebanden in Noord-Europa minder hecht zijn en de familiebanden in Zuid-Europa sterker zijn.

Dykstra en Fokkema (2011) deden onderzoek naar verschillen in familierelaties zowel binnen als tussen landen en concludeerden dat familierelaties zowel binnen een land, als tussen landen sterk kunnen verschillen. Zij ontwikkelden een typologie om familierelaties zowel tussen landen als binnen een land te kunnen onderscheiden. In deze typologie worden familierelaties onderscheiden op basis van vier factoren: de geografische afstand, de frequentie van contact, de familieverantwoordelijkheid als norm en de hulp van ouders naar kinderen of andersom.

Dykstra en Fokkema (2011) onderscheiden de volgende vier typen van familierelaties: (1) *descending familialism*: de hulp verloopt van ouders naar kinderen, ouders en kinderen wonen vlakbij elkaar, er is sprake van frequente contacten en familieverantwoordelijkheid heerst als norm; (2) *ascending familialism*: verschilt van voorgaand type doordat de hulp andersom verloopt, namelijk van kinderen naar ouders, de overige factoren komen overeen met *descending familialism*; (3) *supportive-at-distance*: de hulp verloopt van ouders naar kinderen, er is sprake van frequente contacten maar niet per se fysiek omdat ouders en kinderen niet dichtbij elkaar wonen, de familieverantwoordelijkheid heerst niet als norm; (4) *autonomous*: er wordt weinig hulp geboden, er is weinig contact, ouders en kinderen wonen niet dichtbij elkaar en de familieverantwoordelijkheid heerst niet als norm.

Zowel de studie van Bengtson en Schrader (1982) als de studie van Dykstra en Fokkema (2011) toont aan dat solidariteit verschillende dimensies kent en dat verschillende typen familierelaties bestaan binnen een land. In deze studie worden de regionale verschillen in het solidair gedrag van kind naar ouder onderzocht aangezien uit eerdere wetenschappelijke artikelen blijkt dat ouders de meeste hulp van hun kinderen kunnen verwachten (Timmermans & Pommer, 2008; Van Tilburg & Van der Pas, 2008). Uit eerder wetenschappelijk onderzoek blijkt dat kinderen in het zuiden van Nederland meer steun geven aan hun ouders dan elders (Van Oorschot & Kalmijn, 2005). Kinderen geven in Noord-Nederland het minst vaak steun (Van Oorschot &

Kalmijn, 2005). Een wetenschappelijke studie van De Boer (2005) bevestigt dat kinderen uit Zeeland, Noord-Brabant en Limburg vaker mantelzorg verlenen aan hun ouders en broers en/of zussen dan kinderen in andere delen van Nederland. Dit suggereert dat familiebanden in het zuiden sterker zijn dan in andere delen van Nederland (De Boer, 2005). *Op basis hiervan wordt verondersteld dat het solidair gedrag in het zuiden hoger is dan in het noorden van Nederland (hypothese 1).*

Naast het solidair gedrag blijkt uit het model van Bengtson en Schrader (1982) en de typologie van Dykstra en Fokkema (2011) dat de familienormen een belangrijk aspect zijn van familiesolidariteit. Koopmans (2006) gaf aan dat de normen en waarden worden gezien als regels die instructies voor gedrag bevatten. De familienormen met betrekking tot wederkerigheid en verwachtingen van uitwisseling zijn van invloed op het solidair gedrag (Igel & Szydlik, 2011). Men zou in het zuiden vaker dan in andere regio's van mening zijn dat kinderen hun ouders moeten bezoeken (Van Oorschot & Kalmijn, 2005). In het noorden zou men het minst vaak van mening zijn dat kinderen bijvoorbeeld hun zieke ouders moeten helpen (Van Oorschot & Kalmijn, 2005). *Op basis hiervan wordt verondersteld dat de familienormen in het zuiden sterker zijn dan in het noorden van Nederland (hypothese 2).*

Geografische afstand

Aansluitend op het model van Bengtson en Schrader (1982) en de typologie van Dykstra en Fokkema (2011) bevestigen diverse studies dat de geografische afstand tussen familieleden een zeer belangrijke rol speelt bij het krijgen en geven van hulp aan familieleden (Knijn & Liefbroer, 2004; Timmermans & Pommer (2008); Verzijden & Franssen, 2004). Wanneer familieleden dichter bij elkaar wonen is de kans groot dat ze meer hulp aan elkaar geven en van elkaar krijgen (Knijn & Liefbroer, 2004). *Op basis hiervan wordt verondersteld dat er een negatief verband bestaat tussen de geografische afstand en de mate van solidair gedrag (hypothese 3).*

Opvallend uit de studie van Van Oorschot & Kalmijn (2005) is, dat de geografische afstand tussen ouders en kinderen in Noord-Nederland groter is dan in andere delen van Nederland. De afstand tussen ouders en kinderen in Zuid-Nederland is gemiddeld aanzienlijk korter dan in Noord-Nederland (Van Oorschot & Kalmijn, 2005). *Op basis hiervan wordt verondersteld dat het solidair gedrag sterker is in het zuiden dan in het noorden van Nederland omdat in het zuiden de afstand tussen familieleden korter is (hypothese 4).*

Religiositeit

Naast de geografische afstand, blijkt ook religie een belangrijke voorspeller voor de mate van contact tussen ouder en kind (Kalmijn & Dykstra, 2004). De studie van Komter en Knijn (2004) laat zien dat religie een positieve invloed heeft op het bijwonen van familiebijeenkomsten.

Daarnaast blijkt religie een positief effect te hebben op zowel familiecohesie als de kwaliteit van familierelaties. Ook laat de studie van Komter en Knijn (2004) zien dat religie en kerkelijkheid een rol spelen bij de sociale samenhang.

In de wetenschappelijke literatuur bestaan diverse definities van religie. Zo stelt De Hart (2008) in zijn artikel de volgende vraag: *'Is het vooral het geloof dat bepaalt of men religie van sociaal belang acht, of is het eerder een kwestie van kerkelijke deelname, het actief en regelmatig participeren in een geloofsgemeenschap?'* Er blijkt echter dat bij alle functies die aan religie kunnen worden toegekend er telkens een sterker verband is met de kerkheidsdimensie dan met de geloofsdimensie van religie (De Hart, 2008). Daarnaast zijn de meesten het er over eens dat religie en haar instituties van sociale betekenis zijn (De Hart, 2008). Religie wordt daarom vaak geassocieerd met sociale samenhang en om die reden zou afname van de kerkelijkheid gepaard gaan met zorgen over de sociale samenhang. Het is dus voornamelijk de religieuze betrokkenheid die door velen wordt gezien als een belangrijke factor voor de sociale samenhang in een samenleving (Bekkers & Schuyt, 2008). Deze betrokkenheid zou voornamelijk tot uiting komen door hulp te geven aan anderen of zich als vrijwilliger in te zetten (Putnam & Campbell, 2012). Om die reden is er in deze studie voor gekozen om de mate van religieuze betrokkenheid te meten. De religieuze betrokkenheid wordt in dit onderzoek gemeten door het aantal kerkbezoeken te analyseren. *Verondersteld wordt dat er een positief verband bestaat tussen de mate van religiositeit en zowel de sterkte van familienormen als de mate van solidair gedrag (hypothese 5).*

Uit een studie van het CBS (2014a) komen grote tegenstellingen in religieuze betrokkenheid tussen provincies in Nederland naar voren. Wanneer de religieuze betrokkenheid onderzocht wordt, blijken de grootste tegenstellingen te zitten tussen Limburg en Groningen: in Limburg behoort 78% tot een religieuze groep en in Groningen is dit percentage 37%. Resultaten uit de studie van Kalmijn & Dykstra (2004) laten zien dat katholieke en gereformeerde ouders meer steun krijgen van hun kinderen dan onkerkelijke mensen en Nederlands hervormden. Er zijn geen verschillen tussen katholieken en Nederlands hervormden als we kijken naar het aantal

contacten, maar beide groepen hebben wel vaker contact met hun kinderen dan onkerkelijken. *Op basis hiervan wordt verondersteld dat zowel de familienormen als het solidair gedrag sterker zijn in het zuiden dan in het noorden van Nederland omdat de mate van religiositeit hoger is in het zuiden (hypothese 6).*

Sociale omstandigheden

Uit de wetenschappelijke literatuur blijkt dat de geografische afstand tussen ouders en kinderen onder meer afhankelijk is van sociale omstandigheden zoals de leeftijd en het opleidingsniveau (Fokkema et al., 2007). Zo zouden kinderen die hoger opgeleid zijn, geneigd zijn zich verder van hun ouders te vestigen. Wanneer in een bepaalde regio kinderen hoger opgeleid zijn, neemt de kans toe dat de kinderen en ouders verder van elkaar gaan wonen (Fokkema et al., 2007). Dit zou gedeeltelijk de regionale verschillen in afstand tussen ouder en kind kunnen verklaren.

Timmermans en Pommer (2008) onderzochten de invloed van leeftijd en opleidingsniveau op de informele zorg binnen families door landen met elkaar te vergelijken. Na rekening te houden met leeftijd en opleidingsniveau, vonden Timmermans en Pommer (2008) dat er nog steeds landenverschillen bestaan in informele zorg binnen families. Om die reden worden deze factoren meegenomen als controlevariabelen en niet als verklarende variabelen.

Tenslotte blijkt dat vrouwen zich meer dan mannen bezighouden met het in stand houden van familiebanden, eerder gebaseerd op de vroegere rol- en taakverdeling tussen de seksen, dan een vrij gekozen solidariteit (Finch, 1989). Saraceno (2008) spreekt binnen families ook wel over een ‘impliciet gender contract’. Daarnaast zouden vrouwen vaker hulp van hun kinderen krijgen, omdat ze hun belangrijkste opvoeder en verzorger waren (Kalmijn, 2004).

Data en methoden

Data

Ter beantwoording van de onderzoeksvraag is een empirische analyse uitgevoerd met bestaande data van de Netherlands Kinship Panel Study (NKPS) uit 2002. Het NKPS-onderzoek is een grootschalig onderzoek naar familiebanden in Nederland (Merz et al., 2012). Het centrale doel van het NKPS-onderzoek was de aard en sterkte van familiebanden in Nederland te onderzoeken (Dykstra et al., 2004). Voor de huidige studie is het tevens belangrijk te noemen dat het NKPS-

onderzoek één van de eerste databases is met een grote hoeveelheid aan geografische gegevens van familieleden.

In deze studie wordt gebruik gemaakt van de eerste meting van het NKPS-onderzoek uit 2002. In totaal hebben 8161 personen tussen de 18 en 79 jaar van verschillende families in Nederland meegedaan aan de eerste meting van het NKPS-onderzoek. De respondenten zijn willekeurig geselecteerd op basis van een adressenbestand (Dykstra et al., 2005). Via de hoofdrespondent zijn tijdens het interview de contactgegevens van familieleden achterhaald, die vervolgens zijn benaderd om een schriftelijke vragenlijst te beantwoorden. Met betrekking tot de hoofdrespondenten wordt een respons van 45% gerapporteerd, wat in overeenstemming is met de gemiddelde respons in Nederlandse familie-enquêtes (Dykstra et al., 2005). De respons van ouders is minder hoog maar afdoende, namelijk 38%.

Deze studie richt zich op de familiesolidariteit tussen ouders en hun kinderen in Nederland. De term ‘anker’ verwijst naar hoofdrespondenten in het onderzoek, bijvoorbeeld een kind. De term ‘alter’ staat voor een gezinslid van de hoofdrespondent, bijvoorbeeld een ouder van een kind (anker). In dit onderzoek gaat het om de relatie tussen volwassen kinderen en hun mogelijk bejaarde en hulpbehoevende ouders. Wanneer gesproken wordt over de ouder-kindrelatie wordt in dit onderzoek de relatie bedoeld tussen de anker en zijn of haar ouders en niet de relatie waarin de anker zelf de ouder is. Voor elke hoofdrespondent is één van de ouders benaderd. Als er twee ouders beschikbaar waren, dan is één van beiden willekeurig geselecteerd. Voor de selectie van ouder-kindrelaties is nagegaan of de ouder (alter) zelf ook deel heeft genomen aan het onderzoek. Als de ouder-kindrelatie geanalyseerd wordt, dan zijn er alleen kinderen (ankers) geselecteerd die ten minste één meewerkende ouder hebben. Na selectie blijven er 2202 ouder-kindrelaties over.

In totaal zijn er 260 respondenten verwijderd vanwege missing values op de afhankelijke variabelen familienormen en solidair gedrag. Het totaal aantal missende waarden op de overige variabelen is kleiner dan 10% van de steekproef en daarom zijn ze door middel van ‘listwise deletion’ verwijderd uit de analyses.

Afhankelijke variabelen

Om de afhankelijke variabele familiesolidariteit te analyseren, worden de sterkte van de familienormen en de mate van solidair gedrag gemeten. De variabele familienormen geeft aan

welke houding er heerst ten opzichte van familie en de variabele solidair gedrag maakt deze houding als het ware tastbaar (De Beer, 1992).

Bij de variabele familienormen ligt de nadruk op opvattingen over familiesolidariteit. Om de sterkte van de familienormen te meten, worden de twaalf items over opvattingen over gezin, familie en andere zaken uit het NKPS-onderzoek gemeten. Een voorbeeld item is: *‘Op familieleden moet je altijd kunnen rekenen’*. De respondenten konden per stelling kiezen uit de volgende antwoordmogelijkheden: (1) ‘helemaal mee eens’, (2) ‘mee eens’, (3) ‘niet eens/niet oneens’, (4) ‘mee oneens’, (5) ‘helemaal mee oneens’. De items zijn gehercodeerd zodat een hoge score betekent dat er veel waarde wordt gehecht aan familienormen. Het gemiddelde van alle twaalf de items is gebruikt om de sterkte van familienormen vast te stellen. De twaalf items vormen een betrouwbare schaal voor het meten van familienormen (Cronbach’s alpha 0,859).

Bij de variabele solidair gedrag is gemeten wat het kind in feite geeft aan steun aan de ouder. Er zijn vier items meegenomen om te meten hoeveel steun er wordt verleend. Twee items hebben betrekking op gegeven steun aan de moeder en twee items gaan over gegeven steun aan de vader. Van deze items is aangegeven hoe vaak dit is gebeurd in de afgelopen drie maanden. De volgende twee items zijn gevraagd aan het kind over zowel vader als moeder: *‘Hulp gegeven bij huishoudelijk werk, zoals eten koken, schoonmaken, boodschappen doen, of de was doen.’* en *‘Hulp gegeven met praktische zaken, zoals klusjes doen in huis, dingen lenen, ergens heen brengen, of spullen vervoeren’*. Respondenten konden antwoorden: (1) ‘niet’, (2) ‘een enkele keer’ of (3) ‘meerdere keren’. Hoe hoger er gescoord wordt op de items, hoe meer hulp er door het kind aan de vader of moeder is gegeven. Uit de betrouwbaarheidsanalyse blijkt dat deze items een betrouwbare schaal vormen (Cronbach’s alpha 0,775). Ook hier is het gemiddelde van alle vier de items gebruikt om de mate van solidair gedrag te meten. Wanneer één van de ouders is overleden, zijn de twee items betreffende de overleden ouder niet beantwoord, waardoor de schaal solidair gedrag veel missing values had. Voor respondenten die deze vragen voor slechts één ouder hebben beantwoord, is het gemiddelde op deze twee vragen gebruikt om solidair gedrag te meten.

Onafhankelijke variabelen

De onafhankelijke variabelen in dit onderzoek zijn regio, geografische afstand en mate van religiositeit. Vier landsdelen in Nederland worden met elkaar vergeleken om te onderzoeken of

de geografische afstand tussen ouder en kind en de mate van religiositeit de verschillen in familiesolidariteit kunnen verklaren, namelijk Noord-Nederland, Oost-Nederland, West-Nederland en Zuid-Nederland. Hierbij is de definitie van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2016) aangehouden. Noord-Nederland bestaat uit de provincies: Drenthe, Friesland en Groningen. Oost-Nederland bestaat uit de provincies: Flevoland, Gelderland en Overijssel. West-Nederland bestaat uit de provincies: Noord-Holland, Utrecht, Zeeland en Zuid-Holland. Zuid-Nederland bestaat uit de provincies: Limburg en Noord-Brabant. Van de onafhankelijke variabele regio zijn dummy variabelen gemaakt. Regio Zuid-Nederland is als referentiecategorie in dit onderzoek gebruikt omdat deze regio gemiddeld het hoogst scoort op de afhankelijke variabelen.

Geografische afstand is een continue variabele welke is gemeten in kilometers. Respondenten (ankers) en hun ouders (alters) gaven in het NKPS-onderzoek aan in welke gemeente zij woonachtig zijn. De afstand tussen de gemeentes waarin ouder en kind wonen is berekend met behulp van Google Maps waarbij is uitgegaan van het centrum van de gemeentes. Kinderen en ouders die in dezelfde gemeente wonen, krijgen een afstand van nul kilometer toegekend.

De mate van religiositeit is gemeten aan de hand van het volgende item: *'Hoe vaak bezoekt u tegenwoordig vieringen van een kerk of geloofsgemeenschap?'*. De volgende antwoordmogelijkheden konden worden gegeven: (1) '(Vrijwel) nooit', (2) 'Eén of enkele keren per jaar', (3) 'Eén of enkele keren per maand', (4) 'Eén of enkele keren per week'. De mate van religiositeit is als continue variabele beschouwd.

Controlevariabelen

In de analyse wordt gecontroleerd voor geslacht, leeftijd en opleiding. Uit het theoretisch kader is naar voren gekomen dat de familiesolidariteit kan verschillen per geslacht, daarom wordt in dit onderzoek de controlevariabele geslacht van de anker meegenomen. Met behulp van een dummy variabele worden vrouwen (1) vergeleken met mannen (0). Daarnaast blijkt dat de geografische afstand tussen ouders en hun kinderen mede afhankelijk kan zijn van sociale omstandigheden, zoals de leeftijd en het opleidingsniveau van het kind. Om die reden wordt er ook op deze variabelen gecontroleerd. Het opleidingsniveau is beschouwd als continue variabele. De respondenten konden bij het invullen van de vragenlijst uit tien antwoordmogelijkheden kiezen

variërend van antwoordmogelijkheid 1. 'lagere school niet afgemaakt' tot 10. 'postacademisch bijvoorbeeld notariaat, arts examen, doctor-titel'.

Methode

Allereerst is met behulp van beschrijvende statistiek gekeken in hoeverre er sprake is van een verschil in familiesolidariteit tussen Noord-Nederland, Oost-Nederland, West-Nederland en Zuid-Nederland. Een ANOVA met post-hoc tests is uitgevoerd om te toetsen of de gemiddelde score op de afhankelijke variabele familienormen en solidair gedrag van de regio's significant van elkaar verschillen. De post-hoc toets is uitgevoerd wanneer er een significant verschil was om te analyseren tussen welke regio's de groepsgemiddelden van de afhankelijke variabelen significant van elkaar verschillen.

Om te meten of de geografische afstand en de mate van religiositeit mogelijke regioverschillen in familiesolidariteit verklaren, is een multiple regressie analyse uitgevoerd. Elk model is apart getoetst voor de twee afhankelijke variabelen familienormen en solidair gedrag. In het eerste model is getoetst welk verband de onafhankelijke variabele regio en de controlevariabelen geslacht, leeftijd en opleiding hebben met de afhankelijke variabelen. Vervolgens zijn in het tweede model de onafhankelijke variabelen geografische afstand en de mate van religiositeit toegevoegd om te analyseren of zij mogelijke regioverschillen in familiesolidariteit verklaren.

Resultaten

Beschrijvende resultaten

In Tabel 1 zijn de beschrijvende resultaten van de variabelen weergegeven. Uit de beschrijvende resultaten blijkt dat kinderen gemiddeld genomen hun ouders gedurende een periode van drie maanden een enkele keer hulp geven. De meeste hulp wordt gegeven in het zuiden en de minste hulp in het noorden van Nederland. Om te analyseren of de regio's significant verschillende scores op de afhankelijke variabelen is een ANOVA met post-hoc test uitgevoerd met een significantieniveau van $p < 0.05$. Uit de analyse blijkt dat er een significant verschil is in de gemiddelden tussen de regio's op de afhankelijke variabele solidair gedrag ($p = 0.001$). Uit de Levene's test is gebleken dat er geen gelijkheid in variantie bestaat tussen de groepen ($p = 0.004$).

Om die reden is de Bonferroni onbetrouwbaar en is de Games-Howel post-hoc test uitgevoerd. Uit de post-hoc test blijkt dat de gemiddelden van Noord-Nederland en Zuid-Nederland significant van elkaar verschillen ($p=0.020$), waarbij Zuid-Nederland significant hoger scoort ten opzichte van Noord-Nederland. Ook de gemiddelden van West-Nederland en Zuid-Nederland verschillen significant van elkaar, ook hier scoort Zuid-Nederland hoger. Alle overige verschillen zijn niet significant. Ten opzichte van Zuid-Nederland is het alleen Oost-Nederland die niet significant verschilt. De eerste hypothese wordt bevestigd: *‘Verondersteld wordt dat het solidair gedrag in het zuiden hoger is dan in het noorden van Nederland’*. Uit de ANOVA blijkt echter dat er geen significant verschil is tussen de gemiddelden ($p=0.726$) van Noord-, West-, Oost-, en Zuid-Nederland op de variabele familienormen. Om die reden is de tweede hypothese: *‘Verondersteld wordt dat de familienormen in het zuiden sterker zijn dan in het noorden van Nederland’* verworpen. Over het algemeen genomen zijn kinderen van mening dat familieleden altijd op elkaar moeten kunnen rekenen en familieleden er voor elkaar moeten zijn in voor- en tegenspoed. Het merendeel van de kinderen is het er mee eens dat kinderen voor hun zieke ouders moeten zorgen. Zowel de concrete onderlinge steunverlening als de familienormen over geven en nemen staan in Nederland op een relatief hoog niveau.

De gemiddelde geografische afstand tussen ouder en kind in Nederland is circa 45 kilometer. In het noorden is deze afstand aanzienlijk hoger, namelijk gemiddeld circa 50 kilometer. In het zuiden wonen kinderen het dichtst bij hun ouders. Daar is de gemiddelde afstand tussen kind en ouder namelijk circa 32 kilometer. Opvallend is dat de beschrijvende resultaten laten zien dat de religiositeit het hoogst is in het oosten. In het zuiden gaat men minder vaak naar de kerk dan in het oosten maar de religiositeit is in het zuiden wel hoger dan in het noorden en westen. In het westen is de religiositeit het laagst.

Om het verband tussen de twee afhankelijke variabelen familienormen en solidair gedrag te meten is de Spearman’s rangcorrelatiecoëfficiënt berekend met een tweezijdige toets en een significantieniveau van $p<0.01$ ¹. De twee afhankelijke variabelen familienormen en solidair gedrag zijn significant positief gecorreleerd ($\rho=0.110$). Zowel de afhankelijke variabele familienormen ($\rho=-0.86$) als de afhankelijke variabele solidair gedrag ($\rho=-0.196$) zijn significant

¹ Spearman’s rangcorrelatiecoëfficiënt is in plaats van Pearson’s correlatiecoëfficiënt berekend omdat op deze wijze ook het verband tussen twee ordinale variabelen kan worden meegenomen en omdat niet overal is voldaan aan de assumptie van lineariteit.

negatief gecorreleerd aan de onafhankelijke variabele afstand. Daarnaast zijn beide afhankelijke variabelen familienormen ($\rho=0.081$) en solidair gedrag ($\rho=0.075$) significant positief gecorreleerd aan de onafhankelijke variabele religiositeit.

Tabel 1. Range, gemiddelde (M), standaarddeviatie (SD) en missing values (MV) van de variabelen (N=1942)*.

Variabelen	Range	Alle groepen			Noord-Nederland (n=203)		Oost-Nederland (n=431)		West-Nederland (n=868)		Zuid-Nederland (n=440)	
		M	SD	MV (%)	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD
Afhankelijke variabelen												
Solidair gedrag	1-3	1.67	0.63		1.61	0.60	1.70	0.61	1.63	0.62	1.76	0.67
Familienormen	1-5	3.16	0.57		3.12	0.59	3.16	0.54	3.15	0.59	3.18	0.57
Onafhankelijke variabelen												
Geografische afstand	0-358	44.97	62.84	5.36	50.21	65.21	47.63	69.50	49.03	62.95	31.82	51.92
Religiositeit	1-4	1,61	0.91	0.51	1.56	0.97	1.75	1.01	1.54	0.90	1.63	0.76
Controlevariabelen												
Geslacht: vrouw	0/1	0.60			0.54		0.60		0.61		0.60	
Leeftijd	18-65	37.09	9.10		37.68	9.59	36.40	8.79	37.24	9.01	37.21	9.31
Opleiding	1-10	6.90	1.85		6.81	1.88	6.75	1.90	7.05	1.83	6.78	1.78

Bron: Netherlands Kinship Panel Study, wave 1, 2002.

Opmerking: *In totaal zijn 114 respondenten (5,9%) uitgesloten van de analyses vanwege ontbrekende gegevens.

Verklarende resultaten

In Tabel 2 zijn de resultaten van de multiple regressie analyse weergegeven voor de beide afhankelijke variabelen familienormen en solidair gedrag. In overeenstemming met de beschrijvende statistiek blijkt uit Model 1 dat de regio's niet significant van elkaar verschillen op de afhankelijke variabele familienormen. Daarentegen blijkt dat Noord-Nederland en West-Nederland wel beide een significant negatief verband hebben met solidair gedrag ten opzichte van Zuid-Nederland. Opvallend is dat alle controlevariabelen een significant negatief verband hebben met de afhankelijke variabele familienormen. Tegen de verwachting in blijken vrouwen ten opzichte van mannen significant lager te scoren op de afhankelijke variabelen familienormen en solidair gedrag. Ook opleidingsniveau heeft een significant negatief verband met zowel familienormen als solidair gedrag.

Na toevoeging van de onafhankelijke variabelen geografische afstand en de mate van religiositeit als predictoren in Model 2, is er nog steeds sprake van een significant verschil tussen de regio's Noord-Nederland en West-Nederland ten opzichte van Zuid-Nederland op beide variabelen. Uit Model 2 blijkt dat de geografische afstand een significant negatief effect heeft op zowel solidair gedrag als de sterkte van familienormen. Dit suggereert dat wanneer de afstand tussen ouder en kind toeneemt de familiesolidariteit afneemt. Dit bevestigt de derde hypothese: *'Er is een negatief verband tussen de geografische afstand en de mate van solidair gedrag'*. De mate van religiositeit blijkt positief geassocieerd te zijn met de afhankelijke variabele familienormen. Er is echter geen significant positief verband gevonden tussen een hogere mate van religiositeit en de mate van solidair gedrag. Om die reden kan de vijfde hypothese alleen bevestigd worden voor de afhankelijke variabele familienormen: *'Er is een positief verband tussen de mate van religiositeit en de sterkte van de familienormen'*. De verwachting dat de geografische afstand en de religiositeit de verschillen tussen regio's in familiesolidariteit kunnen verklaren, kan niet worden bevestigd aangezien er nog steeds sprake is van significante verschillen in solidair gedrag tussen regio's na toevoeging van deze variabelen. De laatste twee hypothesen worden daarom verworpen: *'Verondersteld wordt dat het solidair gedrag in het zuiden hoger is dan in het noorden omdat in het zuiden de afstand tussen familieleden korter is'* en *'Verondersteld wordt dat zowel de familienormen als het solidair gedrag sterker zijn in het zuiden dan in het noorden doordat de mate van religiositeit hoger is in het zuiden'*.

Tabel 2. Multiple regressie analyse

	Model 1				Model 2			
	Familiënormen		Solidair gedrag		Familiënormen		Solidair gedrag	
	B	SE	B	SE	B	SE	B	SE
Regio								
Zuid-Nederland (referentiecategorie)								
Noord-Nederland	-0.049	0.049	-0.177**	0.054	-0.038	0.049	-0.154**	0.054
Oost-Nederland	-0.019	0.039	-0.069	0.043	-0.021	0.038	-0.055	0.043
West-Nederland	-0.004	0.033	-0.125**	0.037	-0.007	0.033	-0.104**	0.037
Controlevariabelen								
Geslacht (man referentiegroep)	-0.192***	0.027	-0.085**	0.029	-0.195***	0.026	-0.089**	0.029
Leeftijd	-0.011***	0.001	0.008***	0.002	-0.011***	0.001	0.008***	0.002
Opleiding	-0.061***	0.007	-0.030***	0.008	-0.058***	0.007	-0.022**	0.008
Onafhankelijke variabelen								
Geografische afstand*					-0.004*	0.002	-0.012***	0.002
Religiositeit					0.060***	0.014	0.026	0.016
Constant	4.109***	0.083	1.704***	0.083	4.017***	0.075	1.654***	0.082
R ²	0.081		0.038		0.092		0.053	

Opmerking: * $P < 0.05$, ** $P < 0.01$, *** $P < 0.001$ (tweezijdig)

*De geografische afstand is gedeeld door tien omdat er anders een hele kleine coëfficiënt uit de analyses komt.

Conclusie en discussie

In deze studie is getracht de volgende onderzoeksvraag te beantwoorden: *In hoeverre zijn er regionale verschillen in familiosolidariteit binnen Nederland en kunnen de geografische afstand en de mate van religiositeit deze verschillen verklaren?*’. Uit de resultaten blijkt dat Noord-Nederland en West-Nederland significant verschillen ten opzichte van Zuid-Nederland op de afhankelijke variabele solidair gedrag. In Zuid-Nederland wordt meer hulp gegeven door kinderen aan ouders dan in Noord-Nederland en West-Nederland. Oost-Nederland daarentegen toont geen significant verschil ten opzichte van Zuid-Nederland in solidair gedrag. In het oosten wordt evenveel hulp gegeven als in het zuiden. De regio’s binnen Nederland verschillen echter niet significant van elkaar op de afhankelijke variabele familienormen. Uit deze studie blijkt dat de mate van religiositeit en de geografische afstand tussen kind en ouder, hoewel zij van invloed zijn op familienormen en – in het geval van afstand – ook op solidair gedrag, de verschillen in solidair gedrag tussen de regio’s niet kunnen verklaren.

Er zijn studies die bevestigen dat geografische afstand (Knijn & Liefbroer, 2004; Timmermans & Pommer, 2008; Verzijden & Franssen, 2004) en religie (Kalmijn & Dykstra, 2004) een belangrijke rol spelen voor de mate van solidariteit tussen familieleden. Om die reden werd verwacht dat de geografische afstand tussen ouders en kinderen een negatief verband zou hebben met de afhankelijke variabelen familienormen en solidair gedrag. Daarnaast werd verwacht dat de mate van religiositeit een positief verband zou vertonen met de afhankelijke variabelen familienormen en solidair gedrag.

Uit de resultaten van dit onderzoek is gebleken dat de regio’s binnen Nederland niet significant van elkaar verschillen in familienormen. Opvallend is dat wanneer er gekeken wordt naar gegeven solidair gedrag van kind aan ouder er wel sprake is van significante regionale verschillen. Een mogelijke verklaring hiervoor kan worden gehaald uit het onderzoek van Timmermans en Pommer (2008). Uit dit onderzoek kwam naar voren dat opmerkelijk genoeg de opvatting dat vooral de familie verantwoordelijk is voor hulp aan hulpbehoevende ouders geen enkel effect heeft op de daadwerkelijk geboden hulp. Volgens Timmermans en Pommer (2008) hebben de familienormen blijkbaar meer een culturele achtergrond dan een praktische betekenis. Er zijn dus andere variabelen die hier een rol spelen. Timmermans en Pommer (2008) verwachten dat ‘concrete omstandigheden’ bepalen of kinderen hulp bieden dan de opvattingen die ze aanhangen over familienormen.

Daarnaast blijkt dat de mate van religiositeit wel een significant positief verband laat zien met de familienormen maar niet met de mate van het solidaire gedrag van kind naar ouder. Om die reden kan uit de resultaten van dit onderzoek niet geconcludeerd worden dat de mate van religiositeit een verklaring biedt voor de verschillen in solidair gedrag tussen regio's binnen Nederland. In dit onderzoek is de mate van religiositeit gemeten door te onderzoeken hoe vaak mensen de kerk bezoeken. De frequentie van kerkbezoek blijkt geen invloed te hebben op de mate van solidair gedrag. Dit sluit echter nog niet uit dat religie geen invloed zou hebben op solidair gedrag. Opvallend uit de beschrijvende statistiek van dit onderzoek is dat de mate van religiositeit, gedefinieerd als frequent kerkbezoek, het hoogst is in het oosten van het land. Uit dit onderzoek komt naar voren dat mensen in het zuiden minder vaak naar de kerk gaan dan mensen in het oosten. Mensen in het zuiden gaan wel vaker naar de kerk dan mensen in het noorden en westen. Een onderzoek van het CBS uit 2014 laat zien dat het algemene kerkbezoek in Nederland daalt maar dat het met name katholieken zijn, voornamelijk gevestigd in het zuiden, die de laatste jaren minder vaak naar de kerk gaan (CBS, 2014b). Desalniettemin geeft ruim de helft van de Nederlandse volwassen bevolking aan dat zij zich rekenen tot een geloofsgemeenschap (CBS, 2014b). Katholieken vormen nog steeds de grootste categorie gelovigen binnen Nederland. Van oudsher zou er onder katholieken, voornamelijk gevestigd in het zuiden van Nederland, sprake zijn van een sterke familiemoraal. Katholieken en protestanten zouden sterkere familieverplichtingen ervaren dan niet-religieuze mensen (Killian & Ganong, 2002). Voor vervolgonderzoek verdient het daarom aanbeveling om zowel de geloofsovertuiging als de mate van religieuze participatie mee te nemen. Deze studie richt zich op de autochtone bevolking van Nederland. Tevens wordt voor vervolgonderzoek aanbevolen om ook de allochtone Nederlandse populatie mee te nemen zodat ook hier uitspraken over kunnen worden gedaan.

Noord-Nederland en West-Nederland scoren gemiddeld significant lager op de mate van solidair gedrag van kind aan ouder dan Zuid-Nederland. Tussen Oost-Nederland en Zuid-Nederland is hierin echter niet sprake van een significant verschil. Een mogelijke verklaring hiervoor kan zijn dat van oudsher in het oosten van Nederland het 'noaberschap' bestaat. Het 'noaberschap' is een ruime en intensieve vorm van burenhulp die vroeger onontbeerlijk was voor de bewoners omdat zij niet konden rekenen op goede openbare voorzieningen. Het zijn ongeschreven regels die generaties lang, van vader op zoon, van moeder op dochter zijn

doorgegeven (Abbas & Commandeur, 2012). Deze lokale en kleinschalige vorm van solidariteit staat nu weer flink in de belangstelling in het oosten van het land (Abbas & Commandeur, 2012).

Een ander opvallend resultaat is dat tegen de verwachting in, vrouwen significant lager scoren op de afhankelijke variabelen familienormen en solidair gedrag ten opzichte van mannen. Een mogelijke verklaring hiervoor is de definitie die gehanteerd is in dit onderzoek om de mate van solidair gedrag te meten. Als bijvoorbeeld ook 'klusjes' in de definitie wordt opgenomen, zouden mannen gunstiger voor de dag komen dan vrouwen volgens Timmermans en Pommer (2008). In deze studie is praktische hulp, zoals klusjes doen in huis, inderdaad meegenomen om solidair gedrag te meten. Dit biedt een mogelijke verklaring voor het feit dat in dit onderzoek vrouwen significant lager scoren dan mannen op de afhankelijke variabelen.

Een aantal punten in deze studie kunnen bekritiseerd worden. Met de herziening van de Wmo in 2015 zijn de gemeenten verantwoordelijk geworden voor een groot deel van de ouderenzorg, chronisch zieken en de jeugd (De Vries & Kossen, 2014). Idealiter zou er in deze studie op gemeentelijk niveau moeten worden onderzocht of er sprake is van verschillen in familiesolidariteit. Aangezien er per gemeente onvoldoende respondenten zijn meegenomen in het NKPS om familiesolidariteit te vergelijken, is ervoor gekozen om op een ander niveau de mogelijke verklaringen voor regionale verschillen te toetsen.

In dit onderzoek is gebruik gemaakt van een ANOVA en multiple regressie analyse. Een beperking van deze analyses voor dit onderzoek is dat er slechts één afhankelijke variabele meegenomen kan worden. Idealiter zou er gebruik moeten worden gemaakt van een MANOVA omdat dan twee afhankelijke variabelen meegenomen kunnen worden. Verder is in dit onderzoek alleen gebruik gemaakt van de eerste wave van het NKPS-onderzoek waardoor er in dit onderzoek geen causale verbanden kunnen worden geformuleerd. Voor vervolgonderzoek verdient het aanbeveling om gebruik te maken van een longitudinaal onderzoeksdesign waardoor de richting van de relatie duidelijk wordt.

De regionale verschillen in familiesolidariteit zijn onderzocht voor de hervorming van het Nederlandse zorgstelsel in 2015. Juist na de hervorming is het vraagstuk van regionale verschillen op de afhankelijke variabele solidair gedrag zeer relevant omdat nu meer wordt ingezet op maatwerk op lokaal niveau waardoor regionale verschillen mogelijk juist kunnen toenemen. Beleidsmakers kunnen de verworven kennis in dit onderzoek gebruiken om na te gaan of de informele zorg in familiale context in bepaalde regio's doelmatiger kan. Met dit onderzoek

en de kwantitatieve resultaten worden aanknopingspunten geboden voor de vorming van beleid. Als de overheid de besparingen in de zorg inderdaad wil realiseren met het terugdringen van de publiek gefinancierde zorgverlening, wordt aanbevolen om verder aanvullend onderzoek te doen naar de verklaringen van de regionale verschillen in solidair gedrag. De huidige veranderingen in het Nederlandse zorgstelsel, waarin een grotere nadruk ligt op de informele zorg op lokaal niveau, maken het interessant om meer wetenschappelijk onderzoek te doen naar regionale verschillen in familiesolidariteit. Samenvattend laat dit onderzoek zien, dat ondanks belangrijke verschillen tussen Nederlandse regio's in solidair gedrag, de familiesolidariteit in Nederland, waar het gaat om het verlenen van hulp van kind naar ouder en om familienormen, op een relatief hoog niveau staat.

Referenties

- Abbas, T. en Commandeur, L. (2012). *Modern noaberschap: hype of houvast*. Deventer: onze onderneming.
- Algemene Rekenkamer. (2015). Regionale verschillen in de langdurige zorg. Mogelijke verklaringen voor zorggebruik van ouderen en chronisch zieken. Den Haag: Algemene Rekenkamer.
- Bekkers, R. en Schuyt, T. (2008). And who is your neighbor? Explaining denominational differences in charitable giving and volunteering in the Netherlands. *Review of Religious Research*, **50** (1), 74–96.
- Bengtson, V. L. (2001). Beyond the nuclear family: The increasing importance of multigenerational bonds. *Journal of Marriage and Family*, **63**, 1-16.
- Bengtson, V. L. en Schrader, S. (1982). Parent-child relations. In D. Mangen en W. A. Peterson (Eds.), *Research instruments in social gerontology*, **2**, 115-186. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Bengtson, V. L., Olander, E.B., en Haddad, A.A. (1976). The “generation gap” an ageing family members: Toward a conceptual model. In J. F. Gubrium (Eds.). *Time, roles, and self in old age*. New York: Human Sciences Press, pp. 237-263.
- Blome, A., Keck, W., Alber, J. (2009). *Family and the welfare state in Europe. Intergenerational relations in Ageing Societies*. Cheltenham: Edwar Elgar.
- Centraal Bureau voor Statistiek (2014a). *De religieuze kaart van Nederland, 2010-2013*. Geraadpleegd op 29 maart 2016, via <https://www.cbs.nl/nr/rdonlyres/20ec6e0b-b87a-4cfe-818b-579fb779009f/0/20140209b15art.pdf>
- CBS (2014b). Kerkbezoek daalt, vooral onder katholieken. Geraadpleegd op 18 juni 2016, via: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2014/40/kerkbezoek-daalt-vooral-onder-katholieken>
- De Beer, P. (1992). Solidariteit en verzorgingsstaat. *Socialisme en Democratie*, **49** (7/8), 331-338.
- De Boer, A. (2005). *Kijk op informele zorg*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- De Boer, A. en De Klerk, M. (2013). *Informele zorg in Nederland. Een literatuurstudie naar mantelzorg en vrijwilligerswerk in de zorg*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- De Hart, J. (2008). Religieuze groepen en sociale cohesie. In: P. Schnabel, R. Bijl en J. de Hart (Red.) *Sociaal en Cultureel Rapport 2008*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, pp. 389-418.
- De Hart, J., Knol, F., Maas-de Waal, C. en Roes, T. (2002). *Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- De Vries, M. en Kossen, J. (2014). *Zo werkt de zorg in Nederland: Kaartenboek Gezondheidszorg editie 2015*. Amsterdam: De Argumentenfabriek.
- Durkheim, E. (1984). *The Division of Labour in Society*. Houndmills/London: MacMilan.
- Dykstra, P., Kalmijn, M., Knijn, T., Komter, A., Liefbroer, A., en Mulder, C. (2004). *The Netherlands Kinship Panel Study, 2002-2003*. Den Haag: Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute.
- Dykstra, P.A., Van Tilburg, T., en De Jong-Gierveld, J. (2005). Changes in older adults loneliness: Results from a seven-year longitudinal study. *Research on Aging*, **27**, 725 – 747.
- Dykstra, P.A. en Fokkema, T. (2011). Relationships between parents and their adult children: A Western European typology of late-life families. *Ageing and Society*, **31** (4), 545-569.
- Finch, J. (1989). *Family Obligations and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Fokkema, T., Ter Beke, S. en Dykstra, P. (2007). *European landscape of variations in intergenerational solidarity*. Brussel: European Commission, dg Employment.
- Hoogervorst, J.F. en Ross-van Dorp, C.I.J.M. (2004). Brief van de minister en de staatssecretaris van volksgezondheid, welzijn en sport [Kamerbrief]. Geraadpleegd op 12 april 2016, via <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-29538-1.html>
- Homans, G.F. (1950). *The human group*. New York: Harcourt, Brace and World.
- Igel, C. en Szydlik, M. (2011). Grandchild care and welfare state arrangements in Europe. *Journal of European Social Policy*, **21** (3), 210-224.
- Kalmijn, M. (2004). *Family solidarity among the lower educated*. Granada: Euresco.
- Kalmijn, M en Dykstra, P. (2004). Onder vier ogen: Contacten tussen ouders en volwassen kinderen. *Demos*, **20** (10), 80-83.
- Katz, R. en Lowenstein, A. (2010). Theoretical perspectives on intergenerational solidarity, conflict and ambivalence. In M. Izuhara (Eds.), *Ageing and intergenerational relations*, Bristol: The Policy Press, pp. 29-56.

- Killian, T. en Ganong, L.H. (2002). Ideology, context, and obligations to assist older persons, *Journal of Marriage and Family*, 64 (4), 1080-1088.
- Knijn, T. en Liefbroer, A. (2004). De helpende hand. *Demos*, 20 (10), 84 – 85.
- Komter, A.E. (2003). *Solidariteit en de gift: sociale banden en sociale uitsluiting*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Komter, A.E., Burgers, J. en Engbersen, G. (2000). *Het cement van de samenleving*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Komter, A.E. en Knijn, T. (2004). Zwarte schapen in de familie. Mattheus-effect. Wie veel heeft krijgt veel, wie weinig heeft krijgt weinig. *Demos*, 20 (10), 85-86.
- Koopmans, R. (2006). Het ministerie van de Naastenliefde, een evolutionair-sociologische benadering. *Sociologie*, 2, 114-138.
- Kruijswijk, W., Peters, A., Elferink, J., Scholten, C., en De Bruijn, I. (2013). *Mantelzorgers en vrijwilligers in beeld*. Houten: Bohn, Stafleu en Van Loghum.
- Mangen, D.J., Bengtson, V.L., en Landry, P.H. (1988). *Measurement of intergenerational relations*. Newbury Park: Sage Publications.
- Merz, E.M., Dykstra, P.A., Hogerbrugge, M.J.A., Komter, A.E., Liefbroer, A.C. en Mulder, C.H. (2012). *Codebook of the Netherlands Kinship Panel Study: a multi-actor, multi-method panel study on solidarity in family relationships. Wave 3, version 1, April 2012*. Den Haag: Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2015). *Provincies*. Geraadpleegd op 2 april 2016, via: http://www.regioatlas.nl/indelingen/indelingen_indeling/t/provincies
- Poldermans, M.W.E. (2008). *Wie dan leeft... wie dan zorgt? Een zoektocht naar niet-familiale zorgsolidariteit tussen en binnen generaties in het licht van ontgroening en (kleurrijke) verzilvering van de samenleving*. Delft: Eburon Academic Publishers.
- Putnam, R.D. en Campbell, D.E. (2012). *American Grace. How Religion Divides and Unites Us*. New York: Simon en Schuster.
- Reher, D.S. (1998). Family ties in Western Europe: persistent contrasts, *Population and Development Review*, 24 (2), 203-234.
- Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu. (2002). *Gezondheid op koers? Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2002*. Bilthoven: RIVM.

- Roberts, R.E.L., Richards, L.N. en Bengtson, V.L. (1991) Intergenerational solidarity in families: Untangling the ties that bind. *Marriage and Family Review*, **16**, 11-46
- Saraceno, C. (2008). Introduction: intergenerational relations in families – A micro-macro perspective. In: C. Saraceno (eds.) *Families, Ageing and Social Policy. Intergenerational Solidarity in European Welfare States*. Cheltenham: Edward Elgar, pp. 1-19
- Silverstein, M. en Bengtson, V.L. (1997). Intergenerational solidarity and the structure of adult-parent relationships in American families, *American Journal of Sociology*, **103** (2), 429-460.
- Steyaert, J. en Kwekkeboom, R. (2010). *Op zoek naar duurzame zorg. Vitale coalities tussen formele en informele zorg*. Utrecht: Movisie.
- Timmermans, J. en Pommer, E. (2008). Familiezorg. In P., Schnabel, R., Bijl, en J., De Hart (Red.), *Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, pp. 136-168.
- Tjadens, F.L.J. en Woldringh, C. (1989). *Informele zorg in Nederland. Zelfzorgproblemen, behoefte aan zorg en praktisch-instrumentele onderlinge hulp*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- Van Oorschot, W.J.H. en Kalmijn, M. (2005). *Van je familie moet je het hebben... Familiesolidariteit in Brabant in vergelijkend perspectief*. Tilburg: Kenniscentrum Ouderen van de Provincie Noord-Brabant.
- Van Tilbrug, T.G. en Van der Pas, S. (2008). The intergenerational care potential of Dutch older adults in 1992 and 2002. In C. Saraceno (Ed.), *Families, ageing and social policy: Generational solidarity in European welfare states*. Cheltenham: Edward Elgar, pp. 217-235.
- Verzijden, D. en Fransen, J. (2004). *Vergrijzing in Nederland*. Amsterdam: Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.